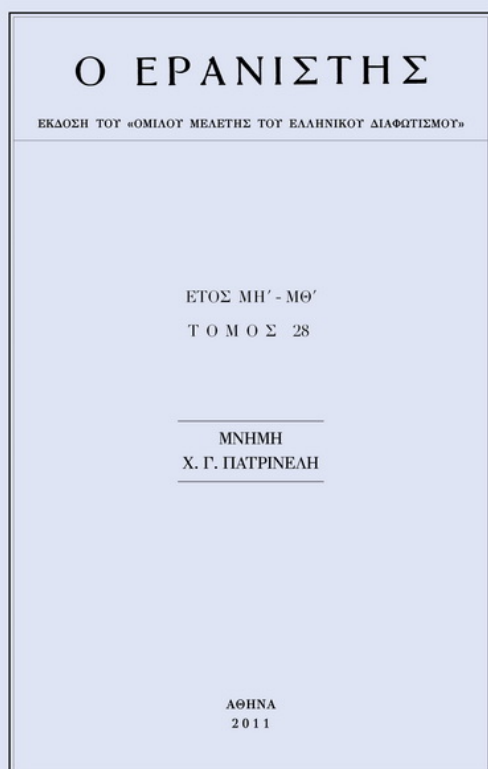

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Ένα αγνοούμενο χειρόγραφο της Βακτηρίας των
αρχιερέων και η ανεύρεσή του

π. Μάρκος Φώσκολος, Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης

doi: [10.12681/er.139](https://doi.org/10.12681/er.139)

To cite this article:

Φώσκολος π. Μ., & Πιτσάκης Κ. Γ. (2011). Ένα αγνοούμενο χειρόγραφο της Βακτηρίας των αρχιερέων και η ανεύρεσή του. *The Gleaner*, 28, 351–358. <https://doi.org/10.12681/er.139>

Παρασχολήματα

ΕΝΑ ΑΓΝΟΥΜΕΝΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΒΑΚΤΗΡΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΤΟΥ

Ο π. VENANCE GRUMEL, ΕΜΙΝΕΥΣΤΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΣ ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ τῶν *Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, ὑπῆρξε, νομίζουμε, καὶ ὁ πρῶτος ποὺ ἐντόπισε, μνημόνευσε καὶ χρησιμοποίησε ἓνα ἄγνωστο ὡς τότε χειρόγραφο τῆς *Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων* (1645)¹ στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἐξαρχίας τῶν ἐλληνορρυθμῶν καθολικῶν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἄλλωστε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ γνωρίζει μόνον τὴν, ἀνέκδοτη τότε καὶ οὐσιαστικὰ ὡς τίς ἡμέρες μας, *Βακτηρία*,² τῆς ὁποίας δὲν μνημονεύει τὸν τίτλο. Τὸ συντομογραφεῖ καὶ τὸ βιβλιογραφεῖ πανομοιότυπα στὰ τεύχη II (Χαλκηδὼν 1936, σ. xii) καὶ III (Χαλκηδὼν 1947, σ. xv) τῶν *Regestes*, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη τῆς *Βακτηρίας* Ἰακώβου (ἀρχιμανδρίτη) Ἰωαννίνων: «Jacques de Janina = Νόμιμον composé par Jacques de Janina, canoniste du XVIIe s., conservé dans un manuscrit des Pères grecs catholiques de Hamalbach (Constantinople)». Στὴν ἀναθεωρημένη καὶ διορθωμένη δεύτερη, ἐνοποιημένη, ἔκδοση τῶν τευχῶν II-III τῶν *Regestes* ἀπὸ τὸν π. Jean Darrouzès (Παρίσι 1989, σ. xxi) ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια βιβλιογραφικὴ καταγραφή, μὲ ἀπλουστευμένη μόνον διατύπωση: «Jacques de Janina = Νόμιμον (XVIIe s.) dans un manuscrit des Pères grecs-catholiques de Hamalbach (Constantinople)»· εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς τῆς νέας ἔκδοσης δὲν γνωρίζει, καὶ δὲν εἶχε λόγο ἄλλωστε νὰ ἀναζητήσει, στὸ σημεῖο αὐτὸ τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι παρέλαβε ἀπὸ τὸν προκάτοχό του.

Ὁ Grumel στὰ *Regestes* ἀποδίδει μάλιστα αὐτοτελὴ ἐνίοτε σημασία σὲ εἰδήσεις ἢ γνώμες ποὺ περιέχονται στὴν πηγὴ αὐτή, παρακάμπτοντας τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐκ τῶνπραγμάτων, ὁ συντάκτης τοῦ *Νομίμου* ἢ τῆς *Βακτη-*

1. Γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ τὸ παραδίδουν βλ. πρόχειρα Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1966, ἀρ. 129, σ. 122-123.

2. Α. Μομφερράτος, «Εὐρετήριο καὶ πρόλογος τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων», *ΔΙΕΕ* 3 (1890), 129-218· πβ. Ν. Βέης, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα. Περὶ τὴν Βακτηρίαν τῶν Ἀρχιερέων», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 396 γ'-ε'. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Βακτηρίας* ἀπὸ τὸν Πρ. Ἀκανθόπουλο, σὲ τρεῖς τόμους, Θεσσαλονίκη 2000, μὲ συνεχὴ σελιδαρίθμηση, δὲν κατόρθωσε νὰ ἀντιμετωπίσει ἐπαρκῶς τίς κριτικὰς ἀπαιτήσεις τοῦ κειμένου.

ρίας, κατὰ τὸν 17ο αἰώνα, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γνώση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς (γνώστες) βυζαντινὲς πηγές ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ. Ἡ ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν Darrouzès δευτέρη ἐκδοση τῶν *Regestes* ἐπαναλαμβάνει οὐσιαστικά, στὶς περιπτώσεις αὐτές, τὸ κείμενο τῆς πρώτης, σπανίως μὲ ἐλάσσονες φραστικές ἐπεμβάσεις· εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς τῆς δευτέρας ἐκδοσης δὲν εἶχε ἄμεση γνώση τοῦ χειρογράφου. Ἔτσι γιὰ τρεῖς πράξεις τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργου (1157-1170): α) N. 1071 (*Regestes*, III, σ. 124-125 = *Regestes*, II-III², σ. 519) «Examen synodal et sentence sur le cas d'un soldat coupable d'homicide volontaire, qu'un évêque, après un très court temps, a absous»,³ μὲ παραπομπή, μετὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς παλαιότερες πηγές (Βαλσαμών, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ Ἀρμενόπουλος), καί: «Jacques de Janina, 532». Πράγματι, στὴν *Βακτηρία* (ἔκδ. Ἀκανθόπουλου, σ. 1067: M. 24): «τὸν δὲ ἀρχιερέα ὁποῦ ἐσυγχώρησε τὸν στρατιώτην ὅρισε νὰ εἶναι ἀργὸς εἰς ὀλίγον καιρόν, νὰ μὴ λειτουργᾷ, καὶ πάλιν νὰ συγχωρηθῇ· καὶ οὕτως ἐγένετο». Ἀλλὰ ἡ ἐντύπωση τοῦ Grumel ὅτι, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς παλαιότερες πηγές, ποὺ δὲν προσδιορίζουν τὴν διάρκεια τῆς ποινῆς ἀργίας ποὺ ἐπεβλήθη στὸν ἐπίσκοπο, «d'après Jacques de Janina, la suspension de l'évêque est d'un an», δὲν εὐοδοῦται στὸ κείμενο τῆς *Βακτηρίας*, ὅπως καὶ θὰ ἀναμενόταν ἄλλωστε ἀφοῦ ὁ Ἰάκωβος δὲν διαθέτει βέβαια ἀνεξάρτητη πληροφόρηση. β) N. 1088 (*Regestes*, III, σ. 133-134 = *Regestes*, II-III², σ. 530): «Décision synodale concernant le baptême des Agaréniens»⁴ [= ἔκδ. Ἀκανθόπουλου, σ. 511-512: B. 23]. Ὁ Grumel σημειώνει: «Le nomimon de Jacques de Janina (man. Hamalbach, p. 641)... précise... le motif théologique de cette décision» (στὴν ἀναθεώρηση τοῦ Darrouzès: «Le Nomimon de Jacques de Janina (Hamalbach, p. 641) présente le motif théologique de cette décision»). γ) N. 1089 (*Regestes*, III, σ. 134 = *Regestes*, II-III², σ. 531): «Examen synodal et ordonnance au sujet

3. Ἀπὸ τὸν Βαλσαμόνα, στὸν κανόνα 74 M. Βασιλείου: Γ. Α. Πάλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Δ', Ἀθήνα 1854 (φωτοτυπ. ἀνατ. 1966), σ. 237, μέσω τοῦ Βλάσταρη M. 7: *Στὸ ἴδιο*, τ. ζ', Ἀθήνα 1859 (φωτοτυπ. ἀνατ. 1966), σ. 366, καὶ τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων* τοῦ Ἀρμενοπούλου, σχόλιον 5.3.[48]: ἔκδ. I. Leunclavius, *Ius Graecoromanum*, I, σ. 58 = PG 150, στ. 145 (βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Γύρω ἀπὸ τὶς πηγές τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: τὰ σχόλια», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 23 (1976), (85-122) 111). Ὁ Grumel, στὴν πρώτη ἐκδοση τῶν *Regestes*, ἀγνοεῖ τὴ μαρτυρία τοῦ Βλάσταρη, τὴν ὁποία προσθέτει, στὴ δευτέρη ἐκδοση, ὁ Darrouzès.

4. Ἀπὸ τὸν Βαλσαμόνα, στὸν κανόνα 84 Πενθέκτης: Γ. Α. Πάλλης – Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Β', Ἀθήνα 1852 (φωτοτυπ. ἀνατ. 1966), σ. 498, μέσω τοῦ Βλάσταρη B. 3: *Στὸ ἴδιο*, τ. ζ', σ. 120, πβ. σ. 121.

du jeûne du mois d'août»,⁵ με παραπομπή στις πηγές (Βαλσαμών) και: «Dans Jacques de Janina, p. 631», όπου: «de jeûne d'août est dit obligatoire pour tous les chrétiens, on n'y peut manger viande ou poisson que pour cause de maladie et avec la permission de l'évêque du lieu» [= έκδ. Ἀκανθόπουλου, σ. 1228: Ν. 7]. Εὐοδοῦται ἐπίσης, στὸ κείμενο τῆς *Βακτηρίας*, ἡ παρατήρηση τοῦ Grumel ὅτι, στὸ «Νόμιμον» τοῦ Ἰακώβου, ἡ βασιλικὴ πράξις, μετὰ τὴν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι ἐπικυρώθηκε ἡ συνοδικὴ ἀπόφασις, ἀποκαλεῖται *ὁρισμός*: «d'ordonnance du synode fut appuyée d'un... *horismos* (Jacques de Janina) impérial»,⁶ ἐκεῖ ὅπου ἄλλες πηγές ὀμιλοῦν «d'un *prostagma* impérial».

Ἐξάλλου τὸ χειρόγραφο Κωνσταντινουπόλεως τῆς *Βακτηρίας* ἀπετέλεσε τὴ μόνη πηγὴ γιὰ δύο ὑποτιθέμενες πράξεις ποὺ καταχωρίζονται στὰ *Regestes* ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Α' (715-730),⁷ ὡς πράξεις ἀμφίβολης γνησιότητος. Εἶναι τὰ λήμματα («Décisions canoniques touchant le culte»): α) Ν. *337 (*Regestes*, III, σ. 6 = *Regestes*, II-III², σ. 8): «Ὁ ἅγιος Γερμανὸς ὁ πατριάρχης ὁρίζει ὅτι ἡ ἐκκλησία ὅπου νὰ μὴ λειτουργηθῇ...» (Jacques de Janina, p. 352) [= έκδ. Ἀκανθόπουλου, σ. 769: Ε. 99]. β) Ν. *338 (*Regestes*, III, σ. 7 = *Regestes*, II-III², σ. 8-9): «Ὁ ἅγιος Γερμανὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως λέγει <1> Ἐὰν ἱερεὺς ἀσπάζεται νεκρὸν... <2> Καὶ ὅταν λειτουργήσῃ...» (Jacques de Janina, p. 856) [= έκδ. Ἀκανθόπουλου, σ. 1590: Φ. 46 βλ. στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα: *Γερμανοῦ*]. Στὴν κριτικὴ παρουσίαση τῶν πράξεων αὐτῶν ὁ Grumel παρατηρεῖ ὁρθά, ἂν καὶ ὅχι μετὰ τὸν ἀπόλυτο τρόπο ποὺ ἴσως θὰ ἐπεβάλλετο:

«Les raisons de douter de l'authenticité de ces actes sont, d'une part, l'âge tardif où ils apparaissent, Jacques de Janina étant du XVIIe siècle, et de l'autre, le fait que plusieurs pièces du Nomimon se rencontrent ailleurs avec une attribution différente.»⁸

5. Ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα, στὴν ἀπόκριση 3 τοῦ Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως: Στὸ ἴδιον, τ. Δ', σ. 419-420.

6. «Περὶ δὲ τῆς τοιαύτης νηστείας ὁ ἁγιώτατος πατριάρχης κύρις Λουκάς μετὰ τῆς ἱερᾶς αὐτοῦ συνόδου τῶν καθευρεθέντων τότε ἁγιωτάτων ἀρχιερέων καὶ μετὰ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ ἀπέφηναν... ὥστε ἀπαραιτήτως νὰ νηστεύεται ἡ τοιαύτη νηστεία...». Πάντως τὰ περὶ βασιλικοῦ «προστάγματος» ἢ «ὁρισμοῦ» ἀποδίδουν ἀπλῶς τὴ μαρτυρία τῆς πηγῆς ὅτι «Τὸ περὶ τῆς νηστείας ταύτης ἐζητήθη ποτὲ ἐνώπιον τοῦ κραταίου καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως κατὰ παρουσίαν τοῦ ἁγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυροῦ Λουκά καὶ τῶν παρευρεθέντων ἀρχιερέων».

7. Οἱ ἄλλοι βυζαντινοὶ πατριάρχες μετὰ τὸ ὄνομα αὐτό, Γερμανὸς Β' (1222-1240) καὶ Γερμανὸς Γ' (1265-1266), παρακάμπτονται ἐν προκειμένῳ ἀπὸ τὸν συντάκτη τῶν *Regestes*.

8. Ὁ «κανόνας» «Ἐὰν ἱερεὺς ἀσπάζεται νεκρὸν...» κλπ. ταυτίζεται μετὰ τὸν κα-

Ἡ κριτική αὐτὴ σημείωση τοῦ Grumel ἀποτελεῖ καὶ τὴ μόνη ἀναφορὰ-παραπομπὴ στὸ ὄνομα τοῦ Ἰακώβου στὴν Table des noms propres γιὰ τὸ σύνολο τῶν *Regestes*, ἀπὸ τὸν Jean Darrouzès: «Jacques, moine canoniste (dit de Ioanina)».⁹

Ὅπως εἶδαμε, ἡ νέα ἀναθεωρημένη ἔκδοση τῶν *Regestes* δὲν ἔκανε ἄμεση χρῆση τοῦ χειρογράφου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πράγματι, τουλάχιστον τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ νέα ἔκδοση τῶν *Regestes*, ὁ Marcel Richard, στὸ *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*,² Παρίσι 1958, σ. 112, δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἐντοπίσει πλέον τὸ χειρόγραφο. Τὸ γνωρίζει μόνον ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία τοῦ Grumel, στὴν ὁποία παραπέμπει, καὶ μόνον ὑπὸ τὸν τίτλο ποὺ τοῦ δίνει ἐκείνη: «Nomimon de Jacques de Janina», καὶ τὸ μνημονεύει ὡς τὸ ἓνα καὶ μόνον γνωστὸ ἐλληνικὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης ὅπου ἀνῆκε, τὴν ὁποία καὶ ἀναγράφει κατὰ ἐλαφρῶς ἀκριβέστερο τρόπο: «Bibliothèque de l'Évêché grec catholique de Hamalbach» [ἀρ. 424]. Ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου: («? 1 ms.»). Ἡ ἐντόπιση τοῦ χειρογράφου δὲν εἶχε ἔκτοτε καταστεῖ ἐφικτή· ἡ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐμπερίστατη πλέον σήμερα ἀποστολικὴ ἐξαρχία γιὰ τοὺς ἐλληνορρυθμοὺς καθολικοὺς στὴν Κωνστα-

νόνα 158 τοῦ ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως στὴν ἐκδ. J.-B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, II, Ρώμη 1868, σπ. 342. Ὁ Grumel ἐπισημαίνει μία διαφορὰ μεταξὺ τῶν κειμένων: «qui à la suite de suspense de quarante jours ajoute la penitence de six metanies par jour». Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἀποδιδόμενων ἀπὸ τὴ Βακτηρία στὸν πατριάρχη Γερμανὸ «κανόνων» ἀποτελεῖ τὸ κεφ. 2.11 στὴν ἔκδοση Δ. Σ. Γκίνη – Ν. Ι. Πανταζόπουλου τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, *Νόμος. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ΑΠΘ* 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 183: «Περὶ ἱερέως ὅτι νὰ μὴδὲν ἀσπασθῇ νεκρόν, ὅταν θέλῃ νὰ λειτουργήσῃ, καὶ περὶ ἐκκλησίας, ὅπου νὰ μὴδὲν λειτουργηθῇ ἡμέρας τεσσαράκοντα». Contra, στίς ἀποδιδόμενες στὸν πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη, ὑποπτης αὐθεντικότητος καὶ χρονολόγησής, ἀποκρίσεις: «Τὸ τεθνηκότα ἀδελφὸν συνήθως ἀσπασσθαι κωλύει τὸν ἱερέα τῆς κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἱερουργίας οὐδαμοῦ τῆς θείας γραφῆς, οὐδὲ τῶν πονηθέντων τοῖς θείοις διδασκάλοις τῆς Ἐκκλησίας, εὐρήκαμεν...» (ἀπόκριση 2 τῆς ἐκδ. Α. Ι. Almazov, *Neizdannye kanonicheskie otvety Konstantinopol'skago patriarcha Luki Chrizoverga i mitropolita Rodosskago Nila*, Ὁδησὸς 1903, σ. 20-21). Ἰωάσαφ Ἐφέσου: «Εἰ χρὴ λειτουργῆσαι τὸν ἱερέα ἰδόντα νεκρόν ἢ βαστάσαντα ἢ ἀσπασάμενον αὐτόν. Τοῦτο ὁ παλαιὸς ἐκώλυε νόμος... ἡ δὲ νέα διδασκαλία τῶν ἁγίων ἀποστόλων οὐ μόνον οὐ κωλύει...» (ἀπόκριση 11 τῆς ἐκδ. τοῦ ἰδίου, *Kanonicheskie otvety Ioasafa mitropolita Efesskago*, Ὁδησὸς 1903, σ. 19-20 = ἐκδ. Ἀλ. Κορακίδη, *Ἰωάσαφ Ἐφέσου (†1437) (Ἰωάννης Βλαδύντερος)*: βίος-ἔργα-διδασκαλία, Ἀθήνα 1992, σ. 219-220).

9. *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*, VII, *Les registes de 1410 à 1453*, Παρίσι 1991, σ. 112.

ντινούπολη (πάντοτε στὸν ἀριθμὸ 48 τῆς Hamalbaşı cad. στὸ Πέραν), δὲν διέθετε πάντως, στὶς ἡμέρες μας, ἐλληνικὰ χειρόγραφα. Τὴν ἀναγραφὴ τοῦ Richard, μὲ τὸ ἐρωτηματικὸ τῆς, ἐπαναλαμβάνει αὐτούσια ἡ νέα (τρίτη) ἐκδόσι τοῦ *Répertoire* ἀπὸ τὸν J.-M. Olivier, Turnhout 1995, σ. 378 [ἀρ. 1240].

Τώρα τὸ ἀγνοούμενο σημαντικὸ αὐτὸ χειρόγραφο τῆς *Βακτηρίας*, σημαντικὸ καὶ καθ' ἑαυτὸ καὶ γιατί χρησιμοποιοῦντο σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ μείζονα ἐπιστημονικὰ ἐγχειρήματα στὸν χῶρο τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν κατὰ τὸν προηγούμενο αἰῶνα, ὅπως εἶναι τὰ *Regestes*, ἔχει ἐντοπισθεῖ. Βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, στὴ βιβλιοθήκη τῆς ἀποστολικῆς ἐξαρχίας γιὰ τοὺς ἐν Ἑλλάδι καθολικοὺς τοῦ βυζαντινοῦ τυπικοῦ.

Τὸ χειρόγραφο ἔχει διαστάσεις 32,5x21,5 ἐκ., εἶναι βιβλιοδετημένο σχετικὰ πρόσφατα (πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα) στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ φέρει μὲ ἀκανόνιστα γράμματα τὸν ραχιαῖο τίτλο «ΝΟΗΜΟΥ», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «ΝΟΜΙΜΟΝ», προφανῶς ἀπὸ λάθος ἀνάγνωσις ἀπὸ τὸν βιβλιοδέτη τῆς λέξεως ΝΟΜΙΜΟΥ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ πίνακος στὴν πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου: «ΠΙΝΑΞ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΝΟΜΙΜΟΥ». Στὸ βάθος τῆς ράχης ὑπάρχουν καὶ τὰ ἀρχικὰ τοῦ ιδιοκτήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς βιβλιοδεσίας «Δ.Π.?» (τὸ τρίτο γράμμα ἔχει φθαρεῖ σχεδὸν ὀλοσχερῶς, μὲ τὴν ὑποψία νὰ μπορεῖ νὰ ἦταν Κ ἢ Ν). Δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διαγνωσθεῖ ποιοῦ πρόσωπο κρύβεται πίσω ἀπ' αὐτὰ τὰ ἀρχικὰ ὀνόματος τοῦ κτήτορος. Πάντως, τὸ πρόσωπο ποὺ φρόντισε τὴ νέα βιβλιοδεσία φρόντισε νὰ διπλώσει τὰ φύλλα ποὺ ἔφεραν χειρόγραφες σημειώσεις στὸ περιθώριο, προκειμένου νὰ μὴ χαθοῦν αὐτὲς κατὰ τὴν κοπὴ τῶν περιθωρίων. Κατὰ τὴ νέα στάχωση προστέθηκαν λευκὰ φύλλα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος, προκειμένου ἡ βιβλιοδεσία νὰ μὴν ταλαιπωρήσει τὰ φύλλα τοῦ κώδικα.

Ὁ κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ 56 φύλλα χωρὶς ἀρίθμηση, ποὺ περιέχουν τὸν ἐκτενέστατο «πίνακα» τοῦ βιβλίου, καὶ 955 ἀριθμημένες σελίδες. Τὸ κείμενο καταλαμβάνει 27x15,5 ἐκ. τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τίς ἀριθμημένες σελίδες τοῦ κώδικα. Ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλα ἀκόμη φύλλα χωρὶς ἀρίθμηση. Ἡ σελιδαρίθμηση εἶναι μεταγενέστερη τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ Νομίμου, μὲ πολλὰ σφάλματα καὶ ἐπιδιορθώσεις. Ἀπὸ τὸ 8ο φύλλο τοῦ πίνακος ἔχει σχιστεῖ τὸ κάτω μέρος, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔφερε καὶ τὴ σφραγίδα τοῦ ιδιοκτήτη (ὑπάρχουν ἴχνη) καὶ ἴσως ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ἔχουν χαθεῖ. Τὸ κενὸ ἔχει συμπληρωθεῖ μὲ λευκὸ χαρτί. Τὸ ἴδιο ἔχει συμβεῖ καὶ στὸ τέταρτο φύλλο (σ. 7-8) τοῦ κειμένου, ποὺ περιελάμβανε μέρος τοῦ *Λόγου Προοιμιακοῦ τοῦ ταπεινοῦ Ἰακώβου ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ὁρίων πρὸς πάντας τοὺς ἀρχιερεῖς πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν. Τελευταῖο κεφάλαιο τῆς Βακτηρίας* ποὺ περιέχεται εἶναι ἡ *Τάξις γνωμένη ἐπὶ τοὺς (ἀπὸ) Σαρακηνῶν ἐπιστρέφοντας πρὸς τὴν καθαρὰν καὶ ἀληθινὴν πίστιν τῶν χριστιανῶν*.

Ἡ ταύτιση τοῦ χειρογράφου εἶναι βεβαία. Ὁ τίτλος ποῦ τοῦ ἀποδίδει ὁ Grumel, *Νόμιμον*, εἶναι αὐτός ποῦ περιέχεται στὴν ἐπικεφαλίδα τοῦ «πίνακος» μὲ ἐρυθρὰ κεφαλαιώδη γραφή: *Πίναξ τοῦ παρόντος νομίμου* (φ [1]r) καὶ ἡ (ὀρθή) ἀπόδοση στὸν Ἰάκωβο (ἀρχιμανδρίτη) Ἰωαννίνων προκύπτει τόσο ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς προσφωνητήριας ἐπιστολῆς (σ. 2): «Ὁ ταπεινὸς δοῦλος τῆς σῆς παναγιότητος Ἰάκωβος ἱερομόναχος ἀρχιμανδρίτης Ἰωαννίνων», ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴς τοῦ Λόγου *Προοιμιακοῦ*, ποῦ εἶδαμε, καὶ τοῦ προλόγου (σ. 9): *Πρόλογος τῆς παρουσίας βίβλου τῆς συντασσομένης ὑπ' ἐμοῦ Ἰακώβου ἱερομονάχου καὶ ἀρχιμανδρίτου Ἰωαννίνων*. Ἀντίθετα, ὁ τίτλος *Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων*, τὸν ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε ἀγνοεῖ καὶ ὁ Grumel, περιέχεται μόνον σὲ μία μεταγενέστερη σημείωση (18ος/19ος αἰ.) στὸ περιθώριο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ «πίνακος»: *ὀνομαζ<ομένου> ἢ ὀνομαζ<όμενον> [sic] βακτη<ρία>* (τὰ γράμματα ποῦ λείπουν ἔχουν ἀποκοπεῖ κατὰ τὴ νεότερη βιβλιοδεσία), καθὼς καὶ στὴν ἀφιερωτικὴ τοῦ βιβλίου σημείωση τῆς σ. 755, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἡ ὀνομασία *Νόμιμον*: «Τὸ παρὸν νόμιμον ὅπου ὀνομάζεται βακτηρία τῶν ἀρχιερέων ἀφιέρωσα εἰς τὴν ἀγιοτάτην μητρόπολιν Κορητζῆς, Μοσχοπόλεως καὶ Πρεμετῆς...».

Ἡ ταύτιση τοῦ χειρογράφου ἐπιβεβαιώνεται μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι ὅλα τὰ χωρία, γιὰ τὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ Grumel σὲ σελίδες τοῦ χειρογράφου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περιέχονται πράγματι στὶς ἀντίστοιχες σελίδες τοῦ χειρογράφου ποῦ ἀνευρέθηκε. Φυσικά, ἡ παρανόηση τοῦ Grumel σχετικὰ μὲ τὸν χρόνο ἀργίας τοῦ ἐπισκόπου στὸ λῆμμα N. 1071 μένει ἀδικαιολόγητη καὶ τώρα ποῦ διαθέτουμε τὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου του.

Δύο λέξεις γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ χειρογράφου. Στὴ σ. 755 τοῦ χειρογράφου (σὲ κενὸ ποῦ σχηματίζεται μετὰξὺ τοῦ κεφαλαίου ἀναφορικὰ μὲ τὸν τρόπο συντάξης τῶν πασχάλιων καὶ τοῦ ἀντιστοίχου πασχάλιου πίνακα) συναντοῦμε κτητορικὸ σημείωμα, τὸ ὁποῖο συνέταξε κατὰ τὸ ἔτος 1784 ὁ ἱερεὺς Πρεμετῆς Δημήτριος Δούκας. Τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἀφιερωτικὸ τοῦ κώδικα στὴ «Μητρόπολη Κορυτζῆς, Μοσχοπόλεως καὶ Πρεμετῆς». Μετὰξὺ τῶν διαφόρων συνήθων ἀφορισμῶν, ἀποτρεπτικῶν τυχὸν ἀπόπειρας ἀφαίρεσης τοῦ χειρογράφου, περιέχονται, μετὰξὺ ἄλλων, τὰ ἑξῆς:

«Τὸ πάρον νόμιμον ὅπιο ὀνομάζεται Βακτηρία τῶν Αρχιερέων τὸ ἀφιέρωσα εἰς τὴν ἀγιοτάτην μητρόπολιν κορητζῆς μοσχοπόλεως καὶ πρεμετῆς διὰ σωτηρίαν ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου τῶν ἱερέων δημητρίου δούκα ἐκ πόλεως πρεμετῆς καὶ διὰ μνημόσυνων μου καὶ τῶν σὺν ἐμοῖ καὶ (...) καὶ τῆς πρεσβυτέρως μου δεσπῆνης καὶ τῶν τέκνων καὶ ἀποστόλου ἱερέως καὶ ὅστις

τολμίσει να τὸ ἀποξέυσι ληστρικῶς ἢ μὲ δόλιον τρόπον (...) τὴν κατάραν καὶ ἀφορισμὸν τοῦ ἁγίου κοριτζᾶς κυρίου Ἰωακὴμ, ὅπου εἰς τὰς ἡμέρας του τὸ ἀφιέρωσα καὶ διὰ παρακηνήσεως τοῦ ὁποίου (...).»

Ἀκολουθεῖ κατάλογος τῶν κεφαλαίων κατὰ στοιχεῖον. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλαίων, συγκρινόμενος μὲ ἐκεῖνον τῆς ἔκδοσης (σὲ παρένθεση) διαφέρει στὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

Στοιχεῖον Ε	144 (143)	Στοιχεῖον Μ	150 (149)	Στοιχεῖον Π	210 (184)
Στοιχεῖον Τ	23 (25)	Στοιχεῖον Φ	44 (49)	Στοιχεῖον Χ	111 (114)
Στοιχεῖον Ω	2 (1)				

Τὸ σημείωμα ὁλοκληρώνεται μὲ τὴ χρονολόγηση καὶ ὑπογραφή:

«αψπδ´, νοεμβρίου α´, Πρεμετή.

Ὁ ἐν ἱερεῦσι ἐλάχιστος Δημήτριος Δούκας ἐκ Πρεμετῆς, οἰκονόμος καὶ σακελλάριος καὶ πνευματικός.»

Στὸ σημείωμα αὐτὸ διαγράφεται ἡ κεντρικὴ διαδρομὴ τῆς πορείας τοῦ κώδικα. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ἡ ἀντιγραφή τοῦ κώδικα ἐγινε στὴν περιοχὴ τῆς Ἠπείρου ἀπὸ προγενέστερο πρότυπο καὶ ἐκεῖ παρέμεινε ὡς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅποτε ὁ κτήτορας ἱερέας Δημήτριος Δούκας ἀπὸ τὴν Πρεμετὴ τὸν ἀφιέρωσε στὴ μητρόπολη Κορυτζᾶς, Μοσχοπόλεως καὶ Πρεμετῆς, ὕστερα ἀπὸ αἵτημα τοῦ μητροπολίτη Ἰωακείμ. Ἡ ἀκρίβεια τοῦ τίτλου τῆς μητροπόλεως δὲν δημιουργεῖ ἰδιαίτερο πρόβλημα, ἀφοῦ ὁ τίτλος διαμορφωνόταν συχνὰ διαφορετικὰ, ἀνάλογα μὲ τὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας καὶ τὸν ἐκάστοτε ἐπίσκοπό της. Οὔτε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Ἰωακείμ δημιουργεῖ πρόβλημα, δεδομένου ὅτι μαρτυρεῖται πράγματι νὰ κατέχει τὴ μητροπολιτικὴ ἔδρα τῆς Κορυτσᾶς κατὰ τὴν περίοδο 1779-1790.¹⁰ Ἀντίθετα, γιὰ τὸν οἰκονόμο, σακελλάριο καὶ πνευματικὸ Δημήτριο Δούκα, δὲν ἐντοπίσθηκαν πληροφορίες σὲ ἄλλες γνωστὲς πηγές. Ὁ κώδικας, στὴ συνέχεια, μεταφέρθηκε πιθανῶς ἀπὸ κάποιον μητροπολίτη Κορυτσᾶς στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὑπῆρχε ἔντονη δραστηριότητα ἐμπορίας χειρογράφων, καὶ μέσω κάποιας σχετικῆς ὁδοῦ κατέληξε στὴ βιβλιοθήκη τῆς Καθολικῆς Ἐξαρχίας, ὅπου καὶ τὸν χρησιμοποίησε ὁ π. Grumel.

Στὴν ἴδια σ. 755 τοῦ κώδικα ὑπάρχουν δύο σφραγίδες, ἡ μία τοῦ κτή-

10. Χρ. Πατρινέλης, «Κορυτσᾶς μητρόπολις», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, Ἀθήνα 1965, σσ. 872-874, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη στὸν ἰστότοπο http://dmanex.blogspot.com/2009/01/blog-post_5901.html.

τορα ιερέα Δημητρίου Δούκα (δύο φορές) και άλλη παρόμοια, στο άνω περιθώριο της σελίδας, άγνωστου προσώπου, τις όποιες παραθέτουμε. Κοινά στοιχεία και στις δύο σφραγίδες τó στέμμα και ή άγκυρα που άποτελεί και τόν κεντρικό άξονά τους. Στην πρώτη είναι έμφανέστατα τά σύμφωνα του όνοματεπωνύμου του κήτορα ΔΜΤΡΟ ΔΚ, άριστερά μία καρδιά και δεξιά δυσδιάκριτο σχήμα, ίσως άγγελος ή άνθος. Στη δεύτερη σφραγίδα κάτω από τó στέμμα, σύνθεση τουλάχιστο δύο στοιχείων Τ S με τόν άξονα της άγκύρας και με φυτική σύνθεση στο κάτω μέρος. Η δόμηση του δευτέρου αυτού στέμματος μαρτυρεί έπιρροή από δυτικό έπισκοπικό στέμμα.

Η γειτνίαση της περιοχής άφιέρωσης του χειρογράφου πρós τόν τόπο σύνταξης της *Βακτηρίας* ένδέχεται νά άποτελεί μία ένδειξη για έγ-γύτητα του χειρογράφου πρós τόν συντάκτη άρχιμανδρίτη Ιάκωβο· έξάλ-λου τó γεγονός ότι ό συντάκτης έδω έμφανίζεται ως «ιερομόναχος και άρχιμανδρίτης», αλλά όχι (άκόμη;) και ως «έπίτροπος», Ιωαννίνων, ό-πως σέ άλλα χειρόγραφα της *Βακτηρίας*, αλλά και ή μη χρήση (άκόμη;) του τίτλου *Βακτηρία*, μαρτυρούν ίσως για την πρωιμότητα του χειρο-γράφου (ή του προτύπου του). Πάντως, παρά τις εύλογες ίσως προσδο-κίες, φαίνεται ότι πρόκειται άπλώς για αντίγραφο από (έπαγγελματία) αντιγραφέα: έχει αρκετές λανθασμένες αναγνώσεις και αναπτύξεις βρα-χυγραφιών, καθώς και παραλείψεις σημείων στίξεως. Πολλά από αυτά φρόντισε νά διορθώσει, είτε επάνω στο κείμενο του κώδικα, αν αυτό δέν απέβαινε εις βάρος της ανάγνωσης, είτε στο περιθώριο, κάποιος άνώ-νυμος μελετητής πρós τó τέλος του 18ου αιώνα ή στις άρχές του 19ου. Κάποιες από τις διορθώσεις του περιθωρίου κόπηκαν κατά την τελευταία βιβλιοδεσία, όπως προαναφέρθηκε, ενώ οι σπουδαιότερες διατηρήθηκαν. Άλλά ή συστηματική μελέτη του χειρογράφου μόλις έχει άρχίσει.

Για τόν τρόπο κατά τόν όποιο βιβλία της άποστολικής έξαρχίας της Κωνσταντινουπόλεως βρέθηκαν «άφανώς» στη βιβλιοθήκη της όμόλογης έξαρχίας στην Άθήνα άναφέρεται σέ ειδικό σημείωμά του, που δημοσιεύ-εται έδω σ. 376-377, ό πρώτος από τούς συντάκτες του «παρασχολήμα-τος» αυτού.